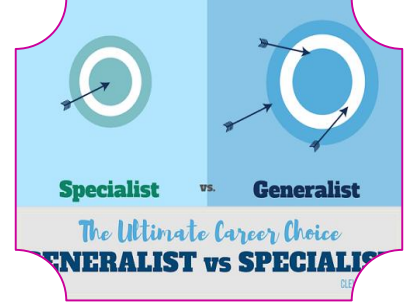

सनदी सेवेतील सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ वाद : कारणे व उपाय

डॉ. वैशाली शेषराव पेरके

सहाय्यक प्राध्यापक , ए.शि.प्र.मं. संचलित, कला महाविद्यालय, बिडकीन, ता. पैठण, जि. औरंगाबाद.

प्रास्ताविक :

प्रचलित प्रशासकीय व्यवस्थेसमोर अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. त्यातील सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ यांच्यातील समन्वय एक प्रमुख समस्या चर्चेचा विषय बनत आहे. प्रशासकीय कार्यांना मुर्तरूप देण्यात सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ या दोघांचीही भूमिका समान स्वरूपाची असते. भारतासारख्या विकसनशील देशात समानज्ञ व विशेषज्ञवाद ही गंभीर समस्या आहे. भारतातील या समस्येचे मुळ ब्रिटनमधील 'नॉथकोर्ट-ट्रेविलियन रिपोर्ट (1853)' व 'मेकाले रिपोर्ट (1854)' यात असल्याचे दिसून येते. या दोन्ही अहवालामध्ये असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, 18 ते 22 वर्ष वयातील एखादा होतकरू उमेदवार सनदी सेवकांचा आधार बनू शकतो आणि याच दृष्टिकोनावर आधारीत भारतामध्ये आय.सी.एस. सेवांचा प्रारंभ करण्यात आला आहे. ज्या सेवा सद्यस्थितीत आय.ए.एस. म्हणून ओळखल्या जातात.

दुसरीकडे तांत्रिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन होऊ लागले. उदा. शिक्षण, जलसिंचन, कृषि, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आरोग्य व उर्जा या क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होऊ लागले. या सर्व विशेषज्ञांच्या क्षेत्राकडे देशाची प्रतिभा आकर्षित होऊ लागली. पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी असे आवाहन केले होते की, भारताचा तीव्र गतीने विकास करण्यासाठी डॉक्टर, वैज्ञानिक व अन्य विशेषज्ञांची गरज आहे. जे भारताचे भविष्य बदलू शकतील, अशा स्थितीत भारतीय लोकसेवांमध्ये बहुतांश प्रमाणात विशेषज्ञांचा प्रवेश झाला व प्रशासकीय सेवेतील योग्य अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व कायम राहिले.

2. सामान्यज्ञ व विशेषज्ञाचा अर्थ (Meaning of Generalist and Specialist)

सामान्यज्ञाचा अर्थ :

प्रत्येक देशाचे एक विशेष महत्त्व व संस्कृती असते. ज्या आधारावर त्या देशातील प्रत्येक सदस्य संगठीत होऊन आपली ओळख निर्माण करत असतात. सामान्यज्ञ प्रशासक देखील अशाच प्रकारची भूमिका पार पाडत असतात. सामान्यज्ञाच्या श्रेणीमध्ये त्यांचा समावेश होतो ज्यांनी सामान्य शिक्षण प्राप्त केले आहे व जे नियमानुसार परीक्षेमार्फत निवडलेले असून जे प्रशासकीय सेवेचे सदस्य आहेत त्यांचा समावेश सामान्यज्ञात होतो. भारतीय प्रशासनाचा विचार करता यात भारतीय प्रशासकीय सेवा व भारतीय पुलिस सेवेचे कर्मचारी प्रामुख्याने यांचा समावेश होतो. हे प्राप्त ज्ञान व शैक्षणिक पात्रतेच्या आधारावर आपले कार्य पूर्ण करत असतात. सामान्यज्ञ प्रशासकामध्ये सामान्य शिक्षण व तीव्र सामान्यज्ञान प्राप्त असणारे युवकच असे प्रशासकीय पदे प्राप्त करत असतात. अशा प्रकारे सामान्य प्रशासकाची निवड अर्थ, जलसिंचन, आरोग्य, शिक्षण विभागाच्या सचिवपदी केली जात असते. सामान्यज्ञ प्रशासकाच्या बाबत असे म्हंटले जाते की, ते ज्या विभाग किंवा खात्याचे पदग्रहण करतील तेथील प्रशासन व व्यवस्थापन यशस्वीपद्धतीने संचलीत करणे हे त्याचे कर्तव्य असते. सामान्यज्ञाच्याद्वारे योग्य रितीने प्रशासन करण्यामागे आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांना मोठ्या प्रमाणात अधिकार प्राप्त झालेले

असतात. सामान्यज्ञ हे व्यवस्थापक वर्गाचे सदस्य असतात. घटना, नियम व उपनिम आणि प्रशासनाशी संबंधीत समस्येचे त्यांना सखोल ज्ञान असते. त्यांना सामान्यज्ञ असे म्हटले जाते.

3. विशेषज्ञानाचा अर्थ :

जे प्रशासक आपल्या विशेष व्यावसायिक पात्रतेवर प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये सहभागी होतात. त्यांना विशेषज्ञ प्रशासक असे म्हणतात. वर्तमान प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये विशेषज्ञाचे दिवसेंदिवस महत्व वाढत आहे. विशेषज्ञानाचा अर्थ सांगताना श्रीराम माहेश्वरी लिहितात की, जो व्यक्ती आपल्या विशेष योग्यतेच्या आधारावर लोकसेवेमध्ये भर्ती केला जातो त्यास विशेषज्ञ असे म्हणतात. (The specialists may be taken to be those recruited to the civil service on the basis of their specialist qualification S.R. Mahshwari Indian administration p.125) वरील विश्लेषणावरून असे म्हणता येईल की, विशेषज्ञ हे स्वतःला एका तांत्रिक विषयामध्ये समर्पित करून देत असतात. विशेषज्ञ असा व्यक्ति असतो ज्यास एखाद्या क्षेत्राचे ज्ञान विशेष क्षमता व योग्यतेच्या आधारावर प्राप्त झालेले असते.

सामान्यज्ञ प्रशासक व विशेषज्ञांतील फरक :

सामान्यज्ञ व विशेषज्ञांतील फरक खालील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

अ.क्र	आधार	सामान्यज्ञ प्रशासक	विशेषज्ञ प्रशासक
1.	कार्य	सामान्यज्ञ प्रशासकांना मुख्यतः प्रशासकीय व व्यवस्थापकीय कार्य पार पाडावे लागतात जसे - नियोजन, संगठन, नियंत्रण, निर्देशन इत्यादी कार्य करावे लागते.	विशेषज्ञ अधिकारी हे मुख्यतः तांत्रिक स्वरूपाचे कार्य पार पाडत असतात. ज्या कार्याचा संबंध हा त्यांच्या विशिष्ट पात्रतेशी असतो.
2.	शैक्षणिक पात्रता	सामान्यज्ञ प्रशासक हे विशेषतः कोणत्याही विश्वविद्यालयातून कोणत्याही विषयात पदवी व पदवीतोर शिक्षण प्राप्त केलेले असते.	तर विशेषज्ञ प्रशासक हे विशिष्ट प्रकारचे तांत्रिक शिक्षण व प्रशिक्षण प्राप्त केले असतात.
3.	कार्यक्षेत्र	सामान्यज्ञ प्रशासकांचे कार्यक्षेत्र व्यापक असते त्यांना कोणत्याही विभाग अथवा खात्यामध्ये प्रशासकीय कार्यपार पाडावे लागतात.	तर विशेषज्ञाचे कार्यक्षेत्र संकुचीत स्वरूपाचे असते त्यांना केवळ एखाद्या विभागात तांत्रिक स्वरूपाचे कार्य पार पाडावे लागत असते.
4.	प्रतिष्ठा व दर्जा	सामान्यज्ञ प्रशासकांचा दर्जा हा उच्च स्वरूपाचा असतो	तुलनेने विशेषज्ञाचा दर्जा हा निम्न स्वरूपाचा असतो.
5.	वेतन व भत्ते	सामान्यज्ञ हे प्रशासनाच्या वरीष्ठ पदावर कार्यरत असल्यामुळे अधिक आकर्षक वेतन, भत्ते व अन्य सुविधा दिल्या जात असतात.	तर सामान्यज्ञानाच्या तुलनेत विशेषज्ञांना वेतन व सुविधा कमी मिळत असतात.
6.	धोरण निश्चिती	सामान्यज्ञ हे विभागाचे प्रमुख असल्यामुळे धोरण व कायदे निर्मितीत मदत करतात.	तर विशेषज्ञाचे मुख्य कार्य धोरण व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे हे असते.
7.	प्रशासकीय संघटना	सामान्यज्ञ हे सचिवालयीनी व्यवस्थेचा एक भाग असतात	तर विशेषज्ञ हे निर्देशालय किंवा कार्यकारी संस्थेचे अंग आहे.
8.	दृष्टीकोन	सामान्यज्ञ हे नविन विचारांना प्राधान्य देऊन ते संशोधनाभिमुख दृष्टीकोन बाळगतात.	तर विशेषज्ञ हे परंपरावादी असून कठोरतेला प्राधान्य देणारे असतात.
9.	उदाहरण	भारतीय प्रशासकीय सेवेत समावेश होणारे अधिकारी हे सामान्यज्ञ असतात. (आय.ए.एस., आय.पी.एस., आय.एफ.एस.)	तर वैज्ञानिक, अभियंता, डॉक्टर प्राध्यापक तथा वकील यांचा समावेश विशेषज्ञात होत असतो.

स्रोत : कटारिया सुरेंद्र (2009), कर्मिक प्रशासन, आर. बी. एस. पब्लिशर्स, जयपूर, पृ. क्र. 355

सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ संबंध :

विकसनशील देशांमध्ये ज्या बहुआयामी अपारंपारिक समस्या निर्माण होत आहेत त्या समस्या सोडवणे विशेषज्ञाना शक्य नसते. सामान्यज्ञ प्रशासकच त्या समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करत असतात. एखाद्या समस्येबाबत अवश्यक असणारी आकडेवारी एकत्र करून धोरण निर्माण करण्यासाठी अवश्यकतेनुसार त्या आकडेवारीचा उपयोग केला जातो ज्या आधारावर प्रशासनाला निष्पक्ष निर्णय घेणे सहज शक्य होते. विशेषज्ञ प्रशासकांना हे शक्य नसते कारण ते आपल्या कामाप्रती उत्तरदायी असल्यामुळे कोणत्याही निर्णयाला आपल्या अनुरूप बनवण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून केला जाऊ शकतो.

प्रशासन एक कला आहे. ज्याचे प्रशिक्षण सामान्यज्ञ प्रशासकांना निवड झाल्यानंतर दिले जात असते. प्रशिक्षणाच्या कालावधीतच त्यांना प्रशासनाच्या सर्व बाजूने ज्ञात केले जाते व काही कालावधीसाठी त्यांना व्यावहारिक प्रशिक्षण देखील दिल्या जाते. विशेषज्ञांना अशा प्रकारचे प्रशिक्षण दिले जात नाही ते मात्र आपल्या व्यवसायाची (पेशाविषयी) माहिती जाणून घेत असतात याचा परिणाम असा होता की, एखादी नविन समस्या निर्माण झाल्यानंतर विशेषज्ञ प्रशासकाचा विवेक काम करत नाही. सामान्यज्ञ प्रशासकाशिवाय प्रशासनाचे कार्य पूर्ण होऊ शकत नाही. कारण विशेषज्ञ प्रशासकाची दृष्टी एकांगी स्वरूपाची असते. तर सामान्यज्ञाची दृष्टी व्यापक किंवा समग्र स्वरूपाची असते. एखाद्या विशेष योजनेसाठी विशेषज्ञालाही जबाबदारी सोपवली जाऊ शकते. परंतु सामान्य प्रशासकाला संपूर्ण योजनेची जबाबदारी सांभाळावी लागते.

सामान्यज्ञ प्रशासकाच्या सहवासात राहण्याचे अजून एक मुख्य कारण म्हणजे राजकीय नेते स्वतः कठोर निर्णय घेण्यासाठी सक्षम नसतात त्यासाठी त्यांना सामान्यज्ञावर निर्भर राहावे लागते. राजकीय नेते किंवा मंत्री हे लोकप्रतिनिधी असल्यामुळे त्यांना न आवडणारा निर्णय घेण्यात ते कुचराई करत असतात. हेरॉल्ड लास्की असे मत मांडतात की, सामान्यज्ञाशिवाय विशेषज्ञ साधारण निर्णय देखील घेऊ शकत नाहीत. लास्कीने स्पष्ट शब्दात सांगितले की, प्रशासकीय निर्णय घेत असतांना विशेषज्ञ प्रशासकाच्या मर्यादा आहेत ते आपल्या कार्याशी संबंधित ज्ञान प्राप्त करताना सामान्यज्ञानाचा त्यांना विसर पडत असतो. सामान्यज्ञ प्रशासक हे विशेषज्ञाच्या तुलनेत जनतेप्रती अधिक संपर्कात असतात.

सर्वसाधारणपणे असे म्हटले जाते की, सामान्यज्ञ प्रशासक विशेषज्ञ प्रशासकाच्या तुलनेत अधिक ईमानदार व प्रामाणिक असतात त्यांची नैतिकता उच्चप्रतीची असते. त्यांना घटनेचे नियम, उपनियमांचे पालन करण्याची आवड असते परंतु अशी स्थिती विशेषज्ञ प्रशासकाच्या बाबत दिसत नाही. विशेषज्ञ प्रशासक हे कमी पडतात. त्यांची आवड फक्त त्यांच्या व्यवसायाप्रती असते. सामान्यज्ञाची बांधिलकी ही जनतेप्रती अधिक असते. तुलनेने विशेषज्ञ आपल्या व्यवसायाला अधिक प्राधान्य देत असतात.

पारंपारिक स्थान प्राप्त केल्यामुळे सामान्यज्ञ प्रशासनाकडे काही मर्यादा असतात ज्यात प्रामुख्याने जास्त पारंपारिक दृष्टीकोन, जनसामान्यांशी संपर्काचा अभाव या प्रमुख उणिवा समजल्या जातात. बहुतांश प्रमाणात यामध्ये अभिजनवादी प्रभाव असतो, शहरी, श्रीमंत व शिक्षित कुटूंबातून पुढे आल्याने ते सामान्य व्यक्तीच्या समस्येशी अनभिज्ञ असतात परंतु प्रशिक्षण व कार्यसंपन्न करताना मिळालेल्या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून कांही प्रमाणात या सर्व बाबींचे ज्ञान प्राप्त होत असते.

प्रचलित प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये सामान्यज्ञ प्रशासक देखील प्रशासनासंदर्भात विशेषज्ञ होताना दिसतात कांही सामान्यज्ञानी पराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात विशेष ज्ञान प्राप्त केले आहे तर कांही सामान्यज्ञानी जलसिंचन व कृषी क्षेत्रामध्ये विशिष्टता प्राप्त केली आहे. यांना एकाच विभागामध्ये काम करण्याची संधी मिळाली पाहिजे ज्यामुळे त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग होईल. वास्तविक रूपाने मंत्रीमंडळाच्या इच्छेनुसार दर सहा महिन्याला त्यांच्या बदल्या होता कामा नये, त्यांनी पात्रता व कर्तव्यदक्षतेनुसार त्यांना वरीष्ठ व सन्मान मिळणे अवश्यक आहे. ज्यामुळे ते आपल्या योग्यतेचा, ज्ञानाचा व अनुभवाचा फायदा जनकल्याणसाठी करू शकतील.

सामान्यज्ञ व विशेषज्ञात निर्माण होणाऱ्या संघर्षाची कारणे :

भारतीय प्रशासकीय व्यवस्थेत सामान्यज्ञ आणि विशेषज्ञवादाने स्वातंत्र्यानंतर अधिक जोर पकडला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीपासून ते आजपर्यंत असे अनेक प्रश्न समोर आले आहेत की, ज्यात विशेष सचिव किंवा संयुक्त सचिवाने आपल्या अधिनस्त असणाऱ्याचा सल्ला किंवा विचाराला विशेष महत्त्व दिले आहे असे दिसत नाही किंवा या दोन्ही अधिकाऱ्यामध्ये एखाद्या विषयासंदर्भात बऱ्याच वेळी गंभीर वाद निर्माण झाले आहेत. प्रशासनातील उच्च

स्थान व धोरण निर्मिती मध्ये अधिकार प्राप्त असल्यामुळे सामान्यज्ञ प्रशासक एक अहंभाव बाळगता असतात आणि विशेषज्ञ अधिकारी देखील आपल्याकडे असलेल्या तांत्रिक ज्ञानामुळे अन्य कुणी सामान्य व्यक्तीने त्यांच्या कार्यात हस्तक्षेप केल्यास ते मान्य कसे नाहीत.

विशेषज्ञ प्रशासक हे संदेवनशील व आपल्या पदाबरोबर आत्मीयता बाळगणारे असतात. याचेच उत्तम उदाहरण म्हणजे 1972 मध्ये भारतीय कृषी संशोधन संस्थेचे डॉ. विनोद शहा यांनी आपल्या कामकाजासंदर्भातील कारणामुळे आत्महत्या केली आणि आत्महत्येपूर्वी लिहीलेल्या पत्रात त्यांनी असा आरोप केला की, संस्थेअंतर्गत करण्यात आलेल्या संशोधनाच्या माध्यमातून खोटे आकडे प्रदर्शित करण्यात आले आहेत. म्हणून पदाबाबतची संवेदनशीलता सामान्यज्ञाकडे तेवढी असल्याचे दिसत नाही. त्याचप्रमाणे उत्तर प्रदेशामध्ये जलसिंचन विभागातील कर्मचारी निर्देशक पदाबाबत वाद निर्माण झाला या पदावर आय.ए.एस. व पी.सी.एस अधिकार्याची नियुक्ती करतेवेळी 'उत्तरप्रदेश इंजिनियर्स असोसिएशनने' मोठ्या प्रमाणात विरोधकेला होता त्यावेळी सामान्यज्ञ व विशेषज्ञातील वाद रस्त्यावर आला होता. अनेक वैज्ञानिक, डॉक्टर, इंजिनियर्स व शिक्षणतज्ञांनी सामान्यज्ञानाच्या विरुद्ध प्रतिक्रिया पुढीलप्रमाणे मांडल्या आहेत.

सामान्यज्ञानाबाबत विशेषज्ञाची मते :

1. सामान्यज्ञ प्रशासकांना मिळणारे वेतन, भत्ते, अन्य सुविधा व पदोन्नती ही अधिक प्रमाणात आहे. विशेषज्ञांना या सर्व सुविधेचा अभाव दिसून येतो.
2. सामान्यज्ञ प्रशासक हे कोणत्याही तांत्रिक ज्ञानाशिवाय धोरण व कार्यक्रम निर्माण करतात ज्याची अंमलबजावणी विशेषज्ञांना करावी लागते. सामान्यज्ञ अधिकारी या कार्यात तरबेज नसतात.
3. सामान्यज्ञ प्रशासकांचा व्यवहार व वर्तन हे निरकुश नोकरशाही यासारखे असते. ज्यावर ब्रिटीशकालीन प्रशासकीय व्यवस्थेचा प्रभाव दिसतो असे अधिकारी थोड्या कालावधीसाठी विभागात येतात आणि आपले ज्ञान व कौशल्य दाखवण्याचा प्रयत्न करतात.
4. विशेषज्ञासाठी ठरविण्यात आलेल्या पदावर देखील सामान्यज्ञ प्रशासकांचे वर्चस्व दिसून येते.
5. सामान्यज्ञ अधिकारी (उदा. जिल्हाधिकारी) विशेषज्ञ अधिकार्यांना आपला अधिनस्त कर्मचारी समजून वर्तन करतात.
6. सामान्यज्ञ प्रशासकाची भूमिका धोरण ठरवण्यापर्यंत ठीक आहे परंतु ठरविलेल्या धोरणाला क्रियान्वीत करण्याचे आवश्यक व्यावसायिक कौशल्य मात्र त्यांच्याकडे नसते.

सामान्यज्ञ प्रशासक व विशेषज्ञ यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठी उपाय :

लोकप्रशासनाचे अभ्यासक व विचारवंतांनी सामान्यज्ञ व विशेषज्ञांच्या संबंधाबाबत आपल्या दृष्टीकोनातून विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारत एक लोकशाही प्रधान, कल्याणकारी व सकारात्मक राज्य आहे. पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून जनतेचे कल्याण करून विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे. देशाच्या प्रगतीसाठी कृषी, विकास कार्यक्रम, ग्रामिण विकास व सुधार, पशुपालन, वीज, जलसिंचन, आरोग्य, शिक्षण, लघुउद्योग इत्यादी स्वरूपाचे कार्य विशेषज्ञाद्वारे यशस्वीपणे पार पाडल्या जाऊ शकतात. तर दुसरीकडे आदर्श धोरण निर्मितीसाठी व त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी सामान्यज्ञाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. त्यासाठी या दोघांत सहकार्य व समन्वयाचे संबंध प्रस्थापित होणे गरजेचे आहे. भारतीय प्रशासनात सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ यांच्यातील संघर्षाची तीव्रता कमी करण्यासाठी प्रशासकीय संस्थेद्वारे व्यापक प्रमाणात संशोधन होणे गरजेचे आहे. सामान्य व विशेषज्ञ यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठी खालील उपाय सुचवता येतील.

1. प्रशासनाने हे निश्चित करावे की, कोणत्या विभागाचा प्रमुख हा सामान्यज्ञ असावा व कोणत्या विभागाचा प्रमुख हा विशेषज्ञ असावा. प्रामुख्याने तांत्रिक विभागाच्या प्रमुखपदी विशेषज्ञाची नियुक्ती करावी.
2. सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ यांना सोबत प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था असावी ज्यामुळे त्यांच्यात सहकार्याचे व समन्वयाचे व सौदार्याचे संबंध वाढीस लागतील.
3. प्रशासनामध्ये बढतीची व्यवस्था अशी असावी की, विशेषज्ञ अधिकार्यांना प्रशासकीय पदग्रहण न करता देखील त्यांच्या वेतनाचा स्तर हा सामान्यज्ञ प्रशासका एवढा असावा.

4. सामान्यज्ञ प्रशासकांनी बदलत्या परीक्षेत्रात मानसिकतेत बदल करणे अवश्यक आहे समानता, बंधुभाव हे सिध्दांत आधारभूत समजने गरजेचे आहे.
5. सचिवालय व निर्देशालय व्यवस्थेला एकीकृत करणे आवश्यक आहे.
6. संचलनालय व सचिवालय एकीकृत नाही झाल्यास संचालकाला सचिवालयातच संयुक्त सचिव बनविण्यात यावे त्यामुळे प्रशासनामध्ये व सामान्यज्ञ आणि विशेषज्ञामध्ये समन्वय प्रस्थापित होण्यास मदत होईल.
7. प्रशासनात अशा काही अखिल भारतीय सेवांची निर्मिती करण्यात यावी ज्या तांत्रिक सेवांकरिता असतील उदा. डॉक्टर, शिक्षण, कृषी याशी संबंधीत असतील.

केंद्रसरकारने प्रशासनातील विशेषज्ञाचे महत्व लक्षात घेवुन, केंद्रीय अभियंता सेवा, केंद्रीय महसुल सेवा, भारतीय अर्थसेवा व केंद्रीय कायदा सेवा इत्यादी सेवांची स्थापना केली आहे. 1966 मध्ये स्थापन झालेल्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने असे मत व्यक्त केले होते की, विशेषज्ञाच्या मागण्या लक्षात घेवुन भारतीय प्रशासनाची पुनर्रचना करणे अवश्यक आहे. ज्याद्वारे प्रशासनातील विशेषज्ञाचा सहभाग टिकुण राहण्यास मदत होईल. आधुनिकीकरणाच्या युगात, विज्ञान, तंत्रज्ञान व आधुनिक यंत्रसामग्रीचे व्यवस्थापन करणाऱ्या विशेषज्ञांना प्रशासनात स्थान प्राप्त झाल्यामुळे विकास कार्यात सहकार्य टिकुण राहिल.

भारतीय प्रशासनाच्या दृष्टीकोणातून विचार करता सामान्यज्ञ प्रशासकांनी आपल्या मानसिकतेत बदल करावा विशेषज्ञ प्रशासक हे त्यांचे सहकारी आहेत हे सामान्यज्ञांनी मान्य करणे गरजेचे आहे. विशेषज्ञ हे त्यांच्या क्षेत्रामध्ये आपल्यापेक्षाही जास्त हुशार आहेत. तांत्रिक बाबींसदृशत त्यांचा सल्ला व विचारांना प्राथमिकता देणे गरजेचे आहे. त्यांच्याद्वारे बनवण्यात आलेल्या योजनांमध्ये सामान्यज्ञ प्रशासकाने बदल करता कामा नये. तसेच विशेषज्ञांचे प्रशिक्षण व अनुभवाचा सामान्यज्ञांनी आदर करणे गरजेचे आहे. भारतीय प्रशासनात एक चिंतनाचा विषय आहे विशेषज्ञ प्रशासकांना आर्थिक अधिकार देखील फार कमी प्रमाणात देण्यात आलेले आहेत. विशेषज्ञांना आपल्या योजनांची पूर्तता करण्यासाठी आर्थिक अधिकाराची मान्यता सामान्यज्ञ प्रशासनाकडून घ्यावी लागते. अर्थ, वित्त, पैसा प्राप्त करण्याचा व त्याचे वितरण करण्याचा अधिकार विशेषज्ञांना नाही. आर्थिक बाबतीत विशेषज्ञ प्रशासकांना सामान्यज्ञ प्रशासनावर अवलंबून राहावे लागते. विशेषज्ञाची आर्थिक निर्भरता किंवा परावलंबन हे त्यांच्या कार्यकुशलेत बाधा ठरत आहे.

प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या उपाययोजना :

प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ यांच्यातील समस्येचे गंभीरतेने अध्ययन केले व मेकालेने मांडलेल्या सिध्दांताला देखील आयोगाने विरोध केला. आयोगाने अशी उपाय योजना सुचविली आहे की, प्रशासनाची संरचना अशा पध्दतीची निर्माण करावी ज्यात सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ परस्पर सहकार्याने कार्य करतील. आयोगाने प्रशासनातील विशेषज्ञांच्या भुमीकेला स्वीकार करत भारतात आठ प्रकारच्या अखिल भारतीय विशेषज्ञ सेवांची निर्मिती करावी असा उपाय सुचविला ज्यात आर्थिक प्रशासन, औद्योगिक प्रशासन, कृषी व ग्रामीण प्रशासन, सामाजिक व शैक्षणिक, कर्मचारी प्रशासन, वित्तिय प्रशासन, संरक्षण प्रशासन व अंतर्गत संरक्षण, नियोजन इत्यादी. प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने कार्यात्मक दृष्टीकोणातून वरील सेवांचे आठ भागत विभाजन केले आहे. सामान्यज्ञ व विशेषज्ञ दोघांनीही एकमेकांना सहकार्य व समन्वयाची भावना बाळगणे गरजेचे आहे. राजकीय कार्यकारी पदाधिकारी व विशेषज्ञामध्ये आंतरक्रियेचे व्यवस्थापन असणे गरजेचे आहे. राज्य व केंद्र शासनातील मंत्री जेव्हा धोरण विषय निर्णय घेताना सामान्यज्ञा बरोबरच विशेषज्ञांचाही सल्ला घेण्यात यावा त्यामुळे विशेषज्ञाच्या मनामधील उपेक्षाची भावना ही नाहीशी होईल व सहकार्याची भावना वाढीस लागेल.

संदर्भ :

1. Basu Rumki, (2017), Public Administration Concept and Theories, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
2. Ira Sharkansky, Public Administration, Policy Making in Government Agencies.
3. सिंह बामेश्वर, (1991), लोकप्रशासन सिध्दांत एवं व्यवहार, राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
4. शर्मा एम.पी., सडाना बी.एल., (2003), लोकप्रशासन सिध्दांत एवं व्यवहार, किताब महल डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली.

5. अवस्थी एवं. अवस्थी (2014), भारतीय प्रशासन लक्ष्मीनाराण अग्रवाल, नई दिल्ली.
6. अरविंद एस., (1992), इंडियन ऍडमिनिस्ट्रेशन, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, नागपूर.
7. कटारिया सुरेंद्र, (2009), कार्मिक प्रशासन, आर.बी.एस.ए., पब्लिशर्स, जयपूर 3.